

גן לאומי ושמורת טבע

ארבל

בן אדם למקום

www.parks.org.il | +3639 | פ

ברוכים הבאים

לגן לאומי ושמורת טבע ארבל

מצוק סלע זקוף מתנוסס לתפארה מעל פי תהום – מול הכנרת, הגולן והחרמון; יישוב קדום שהותיר אחריו שרידי בית כנסת מפואר; שבילי טיול אל מבצר מערות המקנן בנקיקי סלע – אלה הם שמורת טבע וגן לאומי ארבל - אתר מורשת קדום שנמצא בלב פנינת טבע נופך.

בקעת ארבל במבט מקרני חטין

גיאוגרפיה

רמת ארבל היא רמה בזלתית המתרוממת במתינות מכיוון דרום-מערב לצפון-מזרח. שוליה הצפוניים והמזרחיים יוצרים מצוק אדיר, בנוי סלעי גיר ודולומיט, המתנוסס מעל בקעת גינוסר והכנרת. שיא המצוק, הר ארבל (181 מ' מעל פני הים), מתנשא כ-390 מטרים מעל הכנרת. המצוק הוא יצירתו של השבר הסורי-אפריקני הגדול ושברי משנה העוברים לרוחב הגליל התחתון.

החלק המערבי והנמוך של הרמה ידוע בשם "בקעת ארבל". זוהי בקעה פורייה ומעובדת, ובה שלושה יישובים חקלאיים: כפר זיתים, ארבל וכפר חטים. מצפון לנחל ארבל מתנשא מצוק מרשים נוסף – הר ניתאי (98 מ' מעל פני הים) הכלול בתחום שמורת הטבע, אך הגישה אליו אסורה.

בתחום הגן הלאומי עובר נחל ארבל, שבו נובעים כמה מעיינות, ולידו שוכן היישוב הבדווי ואדי חמאם. נחל ארבל, שאורכו כ-12 ק"מ, מתחיל את דרכו מאזור הכפר עילבון והוא נשפך ליד המושבה מגדל, בנחל, שרובו נמצא בתחום הגן הלאומי, נותרו שרידי טחנות קמח עתיקות ואמות מים. בקרבת עין ניתאי, מעיין קטן הנובע בלב הנחל, נותרו שרידי בוסתנים ובהם עצי רימון ותאנה, עצי הדר גופנים.

שמורת טבע וגן לאומי ארבל משתרעים על פני יותר מ-10,000 דונם, ובתחומם כלולים המצוקים הצפוני, המזרחי והמערבי של הר ארבל, מצוק הר ניתאי וחלקים ניכרים מנחל ארבל.

משתלם

לצאת לטבע

רכשו עכשיו מינוי וטיילו חינם כל השנה בשמורות הטבע ובגנים הלאומיים

אתרים נוספים בקרבת מקום:

www.parks.org.il | +3639 | פ

גן לאומי ושמורת טבע ארבל, טל': 04-6732904

כללי התנהגות

- התנועה מותרת בשבילים המסומנים בלבד.
- השביל לתצפית הנוף נוח ומתאים לכול. שאר המסלולים מיועדים למיטיבי לכת ומחייבים שימוש בידיות ובכלבלים המותקנים במקום. ההליכה בשביל "השחור" מומלצת ליורדים למצודה. ההליכה בשביל "האדום" מומלצת לעולים מהמצודה.
- אין לרכוב על אופניים בשבילים המיועדים להולכי רגל.
- יש להצטייד במפת סימון שבילים מעודכנת (הגליל התחתון, העמקים והגלבע).
- אין להתקרר לשפת המצוק. היזהרו מנפילה ומדרדרו אבנים.
- בימי גשם וכאשר המסלול רטוב קיימת סכנת החלקה, ועל כן בימים אלה ההליכה במסלולים שנועדו למיטיבי לכת אסורה.
- התנועה באתר והשהייה בו מותרות בשעות הפעילות בלבד. אסור לשהות בשמורה ובגן בשעות החשכה.
- גלישה וטיפוס מצוקים אסורים. אין לטפס על קירות ועתיקות.
- יש להצטייד בשלושה ליטר מים לאדם ליום. אין להסתמך על מקורות מים טבעיים לשתייה.
- הקפידו לנעול נעלי הליכה ולחבוש כובע.
- אין לפגוע בחי, בצומח ובדומם.
- שמרו על הניקיון. אין לקבור או לשרוף אשפה. אנא, קחו את האשפה עמכם.
- הכנסת כלבים מותרת כשהם קשורים ברצועה ועד לתצפיות בלבד.

תצפית מארבל לכיוון הכנרת

כתיבה: יעקב שקולניק; **עריכה:** ד"ר צביקה צוק **מידע על המערות:** ד"ר ינון שבטיאל **עריכה לשונית:** נועה מוטרו; **מידע על בית הכנסת:** בני ארוכס **מפה:** שלום קוולר; **הפקת המפה:** יובל ארטמן **ציילום:** טל גליק; כותלי - דרור גלילי; **הפקה:** עדי גרינבאום © רשות הטבע והגנים

תולדות המקום

מסורת מהתקופה החשמונאית קובעת בארבל את מקומו של החכם ניתאי הארבלי, ששמו מונצח בהר ניתאי. ניתאי התפרסם באמרתו "התרחק משכן רע ואל תחבר לרשע ואל תתייאש מן הפורענות" (משנה, אבות א ז). השם ארבל נזכר באירוע נוסף מתקופת החשמונאים כמקום שכבש המצביא בכחידס בדרכו לירושלים: "ויחנו על מסילות אשר בארבל וילכדהו ויהרגו נפשות אדם רבות" (מקבים א, ט ז). יוסף בן מתתיהו, ההיסטוריון בן התקופה הרומית, מזהה את המקום עם הארבל של ימינו.

יוסף בן מתתיהו הוא ההיסטוריון היחיד שתיעד את הקרב שניהלו קנאי הגליל, שהתבצרו בארבל, כנגד הורדוס (38 לפסה"ג). הקיסר אנטוניוס שלח את הורדוס לכדא את המורדים ששכנו "במערות שהיו סמוכות מאוד לכפר הקרוי ארבל. המערות האלה נמצאו בצלעות הרים תלולים", מתאר בן מתתיהו, "ומכל עבר לא יכול הצבא לנשת אליהן, כי רק משעולים צרים ונפתלים הולוכו אל פי המערות והסלע אשר מעבר פני המערות" (קדמוניות יב 421). הורדוס התגבר על המורדים רק לאחר ששלשל את מיטב לוחמיו אל פי המערות בארגזים הקשורים בחבלים. הם הרגו את מי שלכדו ועל השאר השליכו אש. הקנאים נלחמו עד מוות. איש מהם לא נכנע. יוסף בן מתתיהו מספר על זקן אחד, שאטם אוזניו מצעקותיהם של אשתו ושבעת בניו. הוא המית אותם, השליכם אל התהום ואחר כך קפץ לשם בעצמו, חרף בקשתו של הורדוס שיחדל מכך.

בן מתתיהו שהיה גם מפקד הגליל בזמן המרד הגדול, ביצר את המערות התלולות בארבל והכשיר אותן למקלטים (66-67 לסה"ג). על פי הממצאים שהתגלו במערות הר ניתאי (ההר התלול מול הר ארבל), נראה שהמורדים לא הסתפקו רק במערות הר ארבל אלא הכשירו גם את מערות הר ניתאי למקלטים. על הרמה של הר ניתאי נבנתה חומה - שיתן לראותה עד היום ממרפסת התצפית – שנועדה להגן על המערות מפני התקפה אפשרית של הרומאים מכיוון מערב. ייתכן שהקירות הרבים שעברו על המקום הביאו להתפתחותה של מסורת האומרת שמלחמת אחרית הימים תתנהל בבקעת ארבל ובעקבותיה יבוא המשיח.

בארבל התיישבה לאחר חורבן בית המקדש משפחת כוהנים ממשמר ישוע. באותם ימים התפרסמה ארבל כמקום שבו יצרו בדי פשתן חזקים במיוחד, בניגוד לבית שאן, שבה יצרו בדי פשתן עדינים. בתקופת התלמוד הייתה ארבל עיירה אמידה ונבנה בה בית כנסת מפואר.

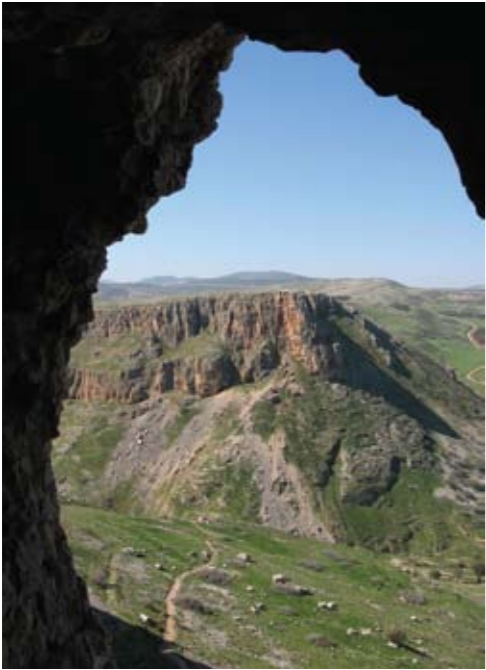
ימי הביניים זוהו שרידי היישוב בחורבת אירביד, שנמצאת מעט מצפון למושב ארבל. יש הגורסים שארבל הקדומה שכנה במקומה של חורבת ורדים (ח'ירבת חמאם). חורבת ורדים נמצאת במורדות המזרחיים של הר ניתאי, קרוב לנחל. בחורבה התגלה ונחפר בית כנסת מהמאות 3-4 לסה"ג.

נוסעי ימי הביניים, יהודים ומוסלמים, זיהו בארבל ובסביבתה קברי צדיקים.

מצפור "אל מול כנרת" נבנה לזכרו של רועי דרוו. המצפור הוקם בידי משפחתו וחבריו משבט צופי צור ויחידת דובדבן, בסיוע רשות הטבע והגנים.

רועי, נער של טבע ומרחבים, של יופי ואושר פנימי, של שמחת חיים ואהבת אדם, ערכים, נתינה ומסירות, נולד ב-5.3.1983 בחוות הצופים ליד קיבוץ רמת יוחנן ונהרג ממכת חום, 20 מטרים מפסגת הארבל, ב-18.6.2002, במהלך אימון ניווט של יחידת דובדבן.

השביל ממצפור "אל מול כנרת" אל חניון גדוד העבודה נפרץ לזכרו.

הר ניתאי במבט מאחת ממערות מצוק הארבל (צילום ד"ר ינון שבטיאל)

מצוק הארבל, בקעת גינוסר וצפון-מערב הכנרת

אתרים בשמורה ובגן הלאומי

בית הכנסת העתיק

בית הכנסת נזכר בספרות עולי הרגל מימי הביניים. הנוסע יעקב בן נתנאל הכהן ביקר במקום בסוף המאה ה-12 והוא מתאר את שער האבן הגדול של בית הכנסת. הוא והנוסע שמואל בן רבי שמשון (1211) מתארים בית כנסת חזרב.

החוקר אדוארד רוביסנון תיאר מחדש את המבנה בשנת 1852 ובעקבותיו באו חוקרים נוספים. היינריך קוהל וקרל ווצינגר, מחלוצי מחקר בתי הכנסת הגליליים, חפרו לראשונה במקום בשנת 1905. בשנים 1987-1989 הכשירו את המקום לביקור צבי אילן ואברהם אזדרכת, ובשנת 2012 החל המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית, בניהולו של בני ארוכס, לערוך בבית הכנסת סקר אדריכלי וחפירה ארכיאולוגית.

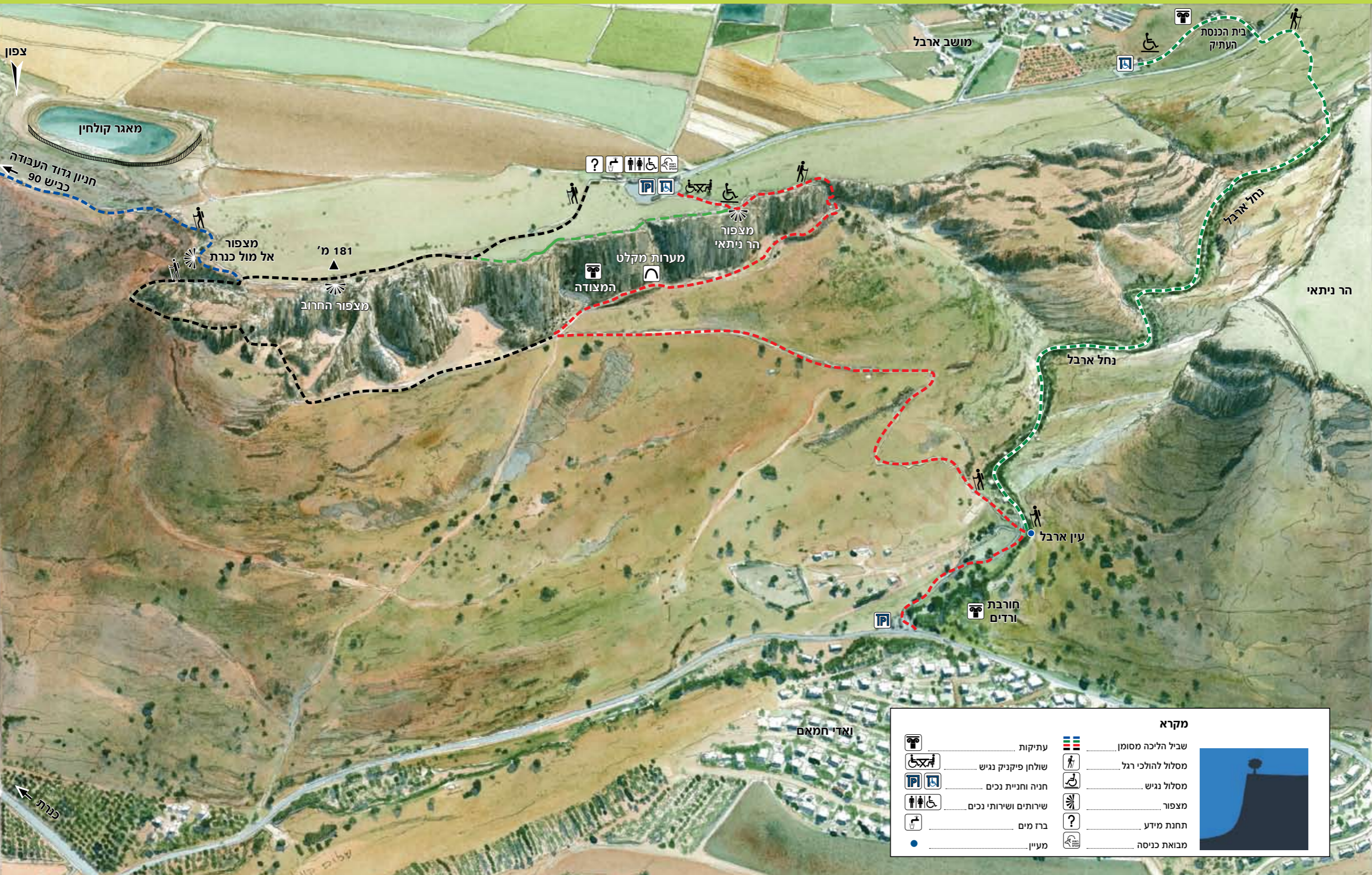
בית הכנסת נבנה במרכז היישוב הקדום, במדרון המשתפל לצפון-מערב. כדי ליצור מפלס אחיד למבנה (שממדיו 18.65x20.30 מ'), נבנה קמרון בצורת חבית בחלקו הצפוני. בית הכנסת מצטיין בעושר רב של פריטים אדריכליים מאבן גיר, שעוצבו במגוון סגנונות אדריכליים. עובדה זו וממצאים נוספים תומכים בהשערה שהמבנה ידע כמה שלבי בנייה.

לבית הכנסת היו שתי קומות. עמודי האולם המרכזי נשאו כותרות קורינתיות, בעוד עמודי הגלריה שבקומה השנייה עוטרו בכותרות יוניות. בית הכנסת נבנה בעיקרו אבני גזית עשויות גיר ועל כן בלט מאוד על רקע בתי הבזלת שמסביבו.

משקוף בית הכנסת בארבל

השער המרשים של בית הכנסת סותת באבן גיר קשה והובא למקום כמקשה אחת. הוא הוצב בצד המזרחי, על יסודות קיר בית הכנסת מהתקופה הרומית. על פי ממצא המטבעות נראה כי השער הוצב במקומו הנוכחי בשלב מאוחר יחסית של בית הכנסת (שלהי המאה ה-4 או ראשית המאה ה-5 לסה"נ). הצבתו במפלס הגבוה בכ-1.5 מ' מרצפת האולם נועדה להתאימו לגובה המפלס של החצר המזרחית, שכן בשלב מאוחר הועברה כנראה חזיתו הראשית לצד זה (השער שחזר והוצב באתרו). בעקבות השער הוגבהו גם הסיטראות המקיפות את האולם בתבנית האות ח' ויצרו מעין פודיום מדורג. המדרגות, שבהן ירדו לאולם, שימשו גם מושבים.

בבתי הכנסת הגליליים נמצאו בדרך כלל פתחי הכניסה המפוארים בחזיתם הדרומית. לא כך בארבל. בקיר הדרומי אין פתח, אלא גומחה מעוגלת קטנה במרכזו, תופעה המוכרת רק בבתי הכנסת המאוחרים של התקופה הביזנטית. הקיר הזה משלב גם פריטים אדריכליים משלבים קדומים יותר בחייו של בית הכנסת ועל כן יש לשייכו לשלב המאוחר שלו.

נראה כי בית הכנסת בשלבו הקדום היה ארוך בכ-5 מ' מזה שניצב במקום כיום. לפיכך, ייתכן אף שבשלב הקדום נבנה בית הכנסת במתכונת הגלילית הרגילה, כשחזיתו הראשית הייתה בצדו הדרומי. האם ייתכן שהשער המרשים הניצב כעת בצד המזרחי של בית הכנסת הועבר ממקומו המקורי שבחזית הדרומית בעת שיקום המבנה? חיזוק לסברה זו התקבל בעת שחזור השער, כאשר התברר ש"אוזניים", שבלטו בשער המקורי מימין ומשמאל לפתח, הוסרו כדי להתאימו לקיר המזרחי.

הגומחה הקטנה שבקיר הדרומי משכה גם היא את תשומת לבם של החוקרים והציעו לזהותה כמיוחדת, גומחת תפילה האופיינית למסגדים ומציינת את כיוון התפילה למכה. אם כך הוא, ייתכן שהקיר הדרומי הנוכחי נבנה בתקופה המוסלמית, כאשר המבנה הוסב למסגד.

בחפירה מצומצמת שהתנהלה למרגלות שער בית הכנסת וליד עמוד הלב הפינתי (עמוד בעל שתי פאות מתרחבות, שתמך בשתי קורות עץ), הגיעו החופרים לסלע הטבעי וחשפו שרידי מבנה ורצופת מימי בית שני. ייתכן שניתן לקשור שרידים אלה לבית כנסת שניצב במקום כבר מאותם ימים, תופעה מוכרת מבתי כנסת ביישובים גליליים רבים.

מערות מקלט

מצוק הארבל מתפאר בכ-350 מערות טבעיות (קרסטיות). למרגלותיהן חיו בני אדם כבר בתקופות פרהיסטוריות. כמה מהן, המקובצות במפלסים זו מעל זו ומוגנות בכתף סלע, נחצבו והותאמו למגורים. המערות עלו על במת ההיסטוריה בשנת 38 לפסה"נ. שנתיים לאחר שהרומאים הכתירו את הורדוס כמלך יהודה פרץ בגליל מרד כנגד המלך החדש. תושבי ארבל ומורדים נוספים שהצטרפו אליהם התבצרו

החרמון והחלק המזרחי של הגליל העליון והגליל התחתון. המצפור מנציח את זכרו של תת-אלוף יוסף לונץ (1935-1983), שעמד בראש המינהל האזרחי ברצועת עזה.

מצפור אל מול הכנרת – מצפור במורד המזרחי של מצוק הארבל, ממזרח למצפור החרוב, לצד השביל "הכחול". המצפור חושף את נוף הכנרת במלוא הדרו: הגולן, טבריה, צפת ויישובים מסביב לכנרת. המצפור מוקדש לזכרו של רוני דרור (1983-2002), שנפטר ממכת חום במהלך אימון ניווט של יחידת דובדבן כאשר היה 20 מטר מפסגת הארבל. השביל ממצפור "אל מול כנרת" המגיע אל חניון גדוד העבודה נפרץ לזכרו.

כוחתי

פריחה בארבל - כרמלית נאה

מצפור הר ניתאי – למצפור מוביל שביל היוצא מרחבת החניה צפונה. המצפור צופה על הר ניתאי, נחל ארבל ושרידי כפר המערות. המצפור והשביל המוביל אליו מוגנשים.

חניון גדוד העבודה – חניון למרגלות מצוק הארבל, ליד כביש הכנרת (כביש 90). החניון נבנה על שרידי מחצבה ששימשה בשנות ה-20 של המאה ה-20 את אנשי גדוד העבודה על שם יוסף טרומפלדור לכריית חומר למצע כביש טבריה-טבחא.

מסלולי טיול

למטיילים בשביל המעגלי: שימו לב לכיוון ההליכה המומלץ.

השביל "השחור" יורד ממצפור החרוב אל המצודה והמערות ומומלץ לרדת בו. השביל "האדום" יורד ממבואת הכניסה אל המצודה והמערות ומומלץ לעלות בו.

אל מצפור החרוב

משך הסיור: 30 דקות.

מסלול הלוך ושוב (סימון שחור), המוגנש חלקית.

המסלול יוצא מהמבואה, עולה למצפור החרוב ושב לרחבת החניה. ניתן לחזור לרחבת החניה בשביל המצוק (המסומן ירוק). השביל עובר לאורך המצוק, מגיע למצפור הר ניתאי ומשם חוזר לרחבת החניה.

אל המבצר והמערות

משך הסיור: 3 שעות.

מסלול מעגלי הכולל מורד תלול ומעלה תלול. מתאים למיטיבי לכת. ההליכה במסלול זה מומלצת רק בכיוון המתואר.

המסלול יוצא מהמבואה למצפור החרוב (סימון שחור) נמשך מזרחה ויורד מהמצוק בעזרת ידיות אחיזה ודריכה הקבועות בסלע. לאחר המפגש עם השביל המסומן אדום ממשיכים בשביל "האדום" למרגלות המצוק (לא במורד) וממשיכים במעלה עוד כ-100 מ', לביקור במבצר המערות (בעקבות שלט הכוונה "למצודה"). בהמשך השביל, לאחר כ-400 מ', מסמן שלט הכוונה את המעלה למערות המקלט. הטיפוס בשביל התלול, שבו קבועים מאחזי יד, עולה למקום המעניק מבט על המערות שבהן התבצרו יהודי הגליל שמרדו בהורדוס. בסיום הביקור שבים לשביל המסומן אדום. אחר כך עולים בשביל זה לראש המצוק ובחזרה לרחבת החניה.

אל חניון גדוד העבודה

משך הסיור: 2-3 שעות.

הערה: יש לדאוג לרכב מאסף בחניון גדוד העבודה. מסלול במורד תלול.

המסלול יוצא ממבואת האתר בשביל המסומן שחור ומשם עוד כ-200 מ' עד למפגש עם שביל מסומן כחול. השביל "הכחול" מגיע למצפור "אל מול כנרת" ונמשך במורד אל חניון גדוד העבודה.

אל עין ארבל

משך הסיור: 2-3 שעות.

הערה: יש לדאוג לרכב מאסף בכביש ליד ואדי חמאם.

מסלול במורד תלול, הדורש היעזרות בכבלים ובידיות אחיזה ודריכה הקבועים במצוק.

המסלול יוצא ממבואת האתר (סימון שחור), יורד במצוק מזרחה ופוגש את השביל המסומן אדום ונמשך משם במורד לעין ארבל.

אל בית הכנסת

משך הסיור: 30 דקות.

מסלול קצר ומוגנש.

המסלול יוצא מרחבת חניה קטנה השוכנת בצד דרך העוקפת את מושב ארבל, מגיע אל בית הכנסת שבכפר התלמודי ארבל ושב על עקבותיו לרחבת החניה.